

УДК 349.4: 342.52 (477)

ІСТОРИЧНО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Сидор В.Д., к.ю.н., доцент

*Чернівецький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету*

У роботі досліджуються особливості земельного законодавства Української Центральної Ради, Української держави П. Скоропадського, Директорія Української Народної Республіки та Української радянської соціалістичної республіки початку ХХ століття. Проведено аналіз особливостей земельного законодавства кожного із зазначених періодів та встановлено їх вплив на подальше формування вітчизняного земельного законодавства.

Ключові слова: земельне законодавство, земельні відносини, історично-правові передумови, акти земельного законодавства, історичні етапи розвитку.

Сидор В.Д. ИСТОРИЧЕСКО-ПРАВОВЫЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ФОРМИРОВАНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОГО ЗЕМЕЛЬНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА / Черновицкий торгово-экономический институт Киевского национального торгово-экономического университета, Украина

В работе исследуются особенности земельного законодательства Украинской Центральной Рады, Украинского государства П. Скоропадского, Директории Украинской Народной Республики и Украинской советской социалистической республики начала ХХ века. Проведен анализ особенностей земельного законодательства каждого из отмеченных периодов и установлено их влияние на последующее формирование отечественного земельного законодательства.

Ключевые слова: земельное законодательство, земельные отношения, исторически-правовые предпосылки, акты земельного законодательства, исторические этапы развития.

Sydor V.D. HISTORICALLY LEGAL PRE-CONDITIONS OF FORMING OF THE DOMESTIC LAND LEGISLATION / Chernivtsi trade and economic institut of Kyiv national trade-economic University, Ukraine

The features of the land legislation of Ukrainian Central Rada, Ukrainian state of P. Skoropadskogo, Directory of Ukrainian People Republic and Ukrainian soviet socialistic republic in the beginning of XX age are in-process probed. The analysis of features of the land legislation of each of the noted periods is conducted and their influence on the subsequent forming of the domestic land legislation is set.

Key words: land legislation, land relations, historically legal pre-conditions, acts of the land legislation, historical stages of development.

Історія земельного законодавства в Україні являє собою, передусім, історію розвитку права власності на землю. Такий висновок підтверджується сучасною земельною реформою, в основі якої лежить трансформація відносин земельної власності. Конституція України відносить право власності на землю до основних прав людини і громадянина, що є невідчужуваним і належить кожному від народження. Конституція України стверджує соціальну значимість закріплення права приватної власності на землю, гарантуючи її захист. Земельне законодавство сучасної України як суверенної держави має досить недовгу історію, проте його теперішній стан є продовженням тривалої історичної еволюції земельного законодавства як у дореволюційний період, так і після запровадження радянської влади. Основні напрями розвитку сучасного земельного законодавства підтверджують, що історичний досвід української державності початку ХХ ст. і радянської епохи, заснований на націоналізації землі і юридичному закріпленні права виключної державної власності на землю, заперечується. Зараз ведуться інтенсивні пошуки інших механізмів правового регулювання земельних відносин. Не дивлячись на складні політичні умови розвитку української державності земельні, відносини були постійно в полі зору державної влади в різні періоди її функціонування і мали законодавче закріплення.

У науці земельного права історично-правовий аналіз окремих аспектів становлення вітчизняного земельного законодавства проводився такими вченими-правознавцями як В.І.Андрейцев, Г.І. Балюк, О.Г. Бондар, Ю.О.Вовк, С.Л. Гоштинар, В.К. Гуревський, А.П. Гетьман, Л.П. Заставська, І.І. Каракаш, П.Ф. Кулинич, В.Л. Мунтян, В.В. Носік, О.М. Пашенко, О.О. Погрібний, В.І. Семчик, Н.І. Титова, Ю.С.Шемшученко, М.В. Шульга, В.З. Янчук та ін. Проте детального вивчення потребує історія формування земельного законодавства України початку ХХ ст.

Завданням даної публікації є дослідження історично-правових передумов формування вітчизняного земельного законодавства, а саме визначення основних ознак і особливостей земельного законодавства Української Центральної Ради, Української держави П. Скоропадського, Директорії Української Народної Республіки та Української радянської соціалістичної республіки на початку ХХ століття.

Переходячи до викладення основного матеріалу, хочемо зазначити, що нова доба в земельному питанні почалася з революції 1917 р. Усі соціально-політичні прагнення українського народу у перші місяці після скасування монархії наражалися на значний опір Тимчасового уряду, тому власне земельне законодавство Україна могла формувати лише після проголошення державної незалежності. У період української державності 1917-1920 рр. земельне питання належало до найбільш актуальних проблем, які вимагали розв'язання. Воно було зафіксовано як у низці політичних прокламацій, так і в законодавчих актах. Перший Універсал Центральної Ради висловився за привласнення поміщицьких, скарбових, царських і церковних земель та домагався компетенцій земельного законодавства на Україні для Українського Сейму [1, 781]. Третій Універсал скасував право власності на поміщицькі й інші нетрудові землі та оголосив їх «власністю всього трудового народу», до якого вони переходять без викупу [2, 47]. Закон про впорядкування земельних справ мали видати Установчі Збори, а до його опрацювання керівництво цими справами перейшло до місцевих земельних комітетів. Та майже водночас, з інтервалом у тиждень, Генеральний Секретаріат розповсюдив офіційне роз'яснення до Універсалу, яким підкреслив, що скасування приватної власності на землю й перехід її до трудового народу слід розуміти в тому сенсі, що право власності на ці землі переходить до народу Української Республіки, отже, від дня опублікування Універсалу колишнім власникам заборонялося землю продавати, купувати, заставляти, дарувати чи передавати будь-кому у власність іншим способом, оскільки ці землі визнаються Українською Центральною Радою такими, що належать не окремим особам чи інституціям, а всьому трудящому народу, причому скасування власності, як і весь земельний лад на Україні, мають підтвердити й остаточно встановити Українські Установчі Збори. Вагання, непослідовність, політичні та ідеологічні пристрасті, навколо проблеми власності, чітко прослідковувалися у керманців «першої» Української Народної Республіки, зокрема М. Грушевського, який був рішучим противником самого поняття «святість прав власності». Особливо заперечення в нього викликала ідея приватної власності на землю. Він навіть висловлював надію на те, що настане час, коли «власність на землю, торгування землею» вважатимуться явищем таким же ненормальним як «власність на людину-раба» [3, 73].

Загалом, характерною особливістю доби Української Центральної Ради було те, що законодавство стосовно приватної власності на землю весь час еволюціонувало. 31 січня 1918 р. був ухвалений (розроблений, до речі українськими есерами) спеціальний земельний закон Української Центральної Ради, який скасовував право приватної власності на землю, норма земельного володіння не повинна була перевищувати 25 десятин [4, 139]. Це був перший кодифікований акт земельного законодавства, що складався з трьох розділів: Загальні положення, Основні засади користування поверхнею землі, Переходові міри, які включали 33 статті. Ст.1 проголошувалося скасування права власності на землю в межах території країни, а в другій земля проголошувалась «добром народу Української Народної Республіки». Фактично всі землі були націоналізовані, а «верховне порядкування всіма землями» до скликання Української Установчої Ради покладалося на Українську Центральну Раду. Згідно із Земельним законом 1918 року, земельні ділянки могли надаватися в безстрокове користування «корисним підприємствам загального або місцевого громадського значіння; приватно-трудовам господарствам, які ведуться власною працею окремих осіб, сімей або товариствами; під оселі й будівлі окремим особам, товариствам або громадським установам для мешкання, або для торговельних і промислових підприємств» [5, 40-44]. Цей закон призвів до конфліктів як у самій Центральній Раді, так і в суспільстві. Так, польські поміщики Поділля та Волині вимагали відновлення поміщицького землеволодіння і навіть створювали власні загони, з допомогою яких прагнули повернути землю. На Лівобережній Україні поміщики і заможні селяни на зборах ухвалювали резолюції з вимогами скасувати земельний закон. Протягом березня-квітня 1918 р. у розпорядження земельних комітетів перейшла значна частина приватновласницьких земель, зокрема й плантації цукроварень. Водночас, німецьке командування, прагнучи вирішити у своїх інтересах, продовольче питання, вимагало засіяти сільськогосподарські угіддя

[6, 260]. Зволікання Центральної Ради з розподілом землі, призвело до конфлікту з німецькою окупаційною владою. 6 квітня 1918 р. німецький головнокомандувач Г. Ейхгорн без згоди Української Центральної Ради видав наказ про засів полів і всупереч земельному законодавству Української Центральної Ради повернув право розпоряджатися землею колишнім власникам, чим зводив нанівець результати діяльності земельних комітетів. Протягом березня-квітня 1918 р. у неймовірно складних соціально-економічних і політичних умовах Українська Центральна Рада невідступно здійснювала реалізацію свого Тимчасового земельного закону, спираючись на широку підтримку трудового селянства. Безпосереднє керівництво проведенням аграрних перетворень здійснювало Міністерство земельних справ через обрані селянством земельні комітети. Порядок реалізації земельного закону регламентували нормативно-правові акти Міністерства земельних справ і Міністерства внутрішніх справ. Певною мірою, ці установи через об'єктивні обставини запізнювалися з нормотворчістю або не встигали вчасно інформувати про неї місцеві органи. Реалізація демократичного земельного закону зустрічала шалений опір поміщицтва, яке за допомогою створених військово-політичних організацій розпочало деструктивну діяльність на селі. Центральний уряд не міг знешкодити їх, тому що адміністративні органи на місцях у значній мірі вийшли з-під його контролю. Селянські з'їзди і земельні комітети вимагали від уряду створення селянської міліції (вільного козацтва) і регулярного українського війська. Однак результат протистояння демократичних і консервативних сил в Україні, а отже, і долю Тимчасового земельного закону, визначили німці, організувавши державний переворот [7, 236]. Теоретико-правова думка доводить, що право має сенс і цінність для суспільства тоді, коли воно реалізується [8, 137]. За тих історичних умов до кінця реалізувати ідеї, закладені Центральною Радою в земельному законодавстві, не вдалося. Головною причиною цього була недостатньо послідовна політика Центральної Ради [9, 60].

Після приходу у квітні 1918 р. до влади гетьман П. Скоропадський звернувся до Українського народу з грамотою, в якій виклав свій підхід до розвитку земельних відносин в Україні. В Грамоті зазначалося, що «права приватної власності – як фундамент культури і цивілізації – відбудовуються в повній мірі і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно Тимчасового уряду російського відмінюються і скасовуються. Відбудовується повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажу землі. Разом із цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів» [10, 62; 11, 84]. Була створена Вища Земельна комісія на чолі з гетьманом. У губерніях і повітах створювались спеціальні земельні комісії, які мали вирішити конфлікти, що виникали поміж поміщиками і селянами. У листопаді 1919 р. П. Скоропадським був затверджений закон про проведення земельної реформи [3, 140]. У відповідності до цього закону всі великі поміщицькі земельні маєтності були примусово викуплені державою і розподілені між селянами, не більше як по 25 десятин на господаря. Ті ж поміщицькі землеволодіння, які мали культурне значення, вирощували племінну худобу, обслуговували цукроварні тощо, не підлягали переділу. Такі господарства могли мати по 200 десятин землі. Важливе значення в цих реформах відводилося Державному Земельному банку. Таким чином, земельна реформа гетьмана відкривала шлях до інтенсивного розвитку сільського господарства і юридично закріпила право власності на землю.

Перед урядом П. Скоропадського в процесі нормативно-правового закріплення моделі відносин власності на землю постала проблема узгодження триєдиних інтересів: окремих, індивідуальних інтересів переважаючого класу селян в одержанні земельних наділів; порівняно нечисленних соціальних груп колишніх великих землевласників у залишенні за собою великих земельних масивів; суспільних інтересів у збереженні достатнього рівня сільськогосподарського виробництва [12, 91]. Отже, земельне законодавство уряду П. Скоропадського спрямовувалося на: відновлення права приватної власності на землю в дореволюційних межах; добровільність відчуження великими землевласниками своєї земельної власності; обмеження приватного землеволодіння площею 25 десятин; викуп державою надлишків приватних земель з подальшим їх відплатним розподілом між селянами; акумуляцію земельних ресурсів у компетенції Державного земельного банку; спирання на клас середніх землевласників. Земельне законодавство відзначалося: рецепцією норм дореволюційного права; одноосібним затвердженням гетьманом нормативно-правових актів; зосередження виконавчих повноважень у компетенції Міністерства земельних справ; відсутністю чіткого розмежування між законами та підзаконними актами на фоні переважання останніх; неприйняттям окремого

закону [13, 14]. Проекти земельної реформи розроблялись, але у своїй більшості не були втілені в життя, оскільки наštтовхувалися на опозицію землевласників. Стратегічним прорахунком керівництва держави було те, що воно не пододало вплив останніх і не застосувало елементів примусу щодо вилучення земель латифундистів [14, 270].

Директорія Української Народної Республіки проголосила недійсність законодавства попереднього режиму. Водночас відбулася рецепція норм земельного законодавства Української Центральної Ради щодо скасування приватної власності, відновлення права землекористування, повернення до зрівняльного перерозподілу земель за трудовою нормою. Зміст земельного законодавства формували нормативні приписи щодо заборони укладення договорів купівлі-продажу та довгострокових договорів оренди земельних ділянок; першочергове наділення землею козаків УНР; запровадження безстроковості землекористування; встановлення нижньої та верхньої меж землекористування (відповідно 5 та 15 десятин); утворення запасного земельного фонду УНР; визначення мінімального 10-річного строку оренди сільськогосподарських земель; дозволу спадкування землекористування; вилучення необроблених земель у розпорядження земельних управ; введення обов'язкових робіт із землеустрою [15, 153]. Слід зазначити, що Директорія УНР не відновила повністю земельне законодавство УЦР, але, за проектом міністра земельних справ М. Шаповала, 9 січня 1919 р. модифікувала закон від 31.01.1918 року. Новий закон залишав приватне трудове господарство, а також уможлилював добровільне кооперування.

З метою якнайшвидшого вирішення земельного питання, Західноукраїнської Народної Республіки також ухвалила низку законодавчих актів, які мали на меті розв'язати цю проблему. Зокрема, законом «Про вивласнення великих табулярних посіlostей» було започатковано аграрну реформу на селі [16, 275]. Ним установлювався порядок конфіскації земель у великих землевласників. До ухвалення земельного закону у власність народу передавалися посіlostі великих землевласників. Кількість землі, що залишалася у власності колишніх поміщиків, не могла перевищувати 200 моргів (1морг-0,57 га.). Націоналізовані землі переходили в тимчасове управління повітових земельних комітетів, які розподіляли їх поміж селянами. 14 квітня 1919 р. Українська Народна Рада прийняла Закон «Про земельну реформу», покликаний остаточно врегулювати аграрні відносини [17, 36]. Закон передбачав збереження принципу приватної власності; конфіскацію земель поміщиків, церков, монастирів, різноманітних установ, а також набутих із метою спекуляції та тих, що не обробляли власники своїми силами; націоналізовані землі переходили до державного земельного фонду, з нього і мали наділятися земельними ділянками безземельні та малоземельні селяни; не мали права на отримання землі засуджені за дезертирство з лав української армії, за злочини проти Української республіки, її збройних сил, а також громадяни інших держав; особам, що втратили землю внаслідок націоналізації, передбачалося відшкодування збитків. Без компенсації відбирали землі у власників, що воювали проти Української держави; що становили державну власність Австро-Угорщини; набуті спекуляцією в роки війни. Регулювання решти земельних питань відкладалося на розгляд майбутнього Сейму. На жаль, цей закон ЗУНР не був практично втілений у зв'язку з польською окупацією держави. Причиною провалу земельної реформи, яка за задумом творців повинна була консолідувати селянство і зробити його головною опорою влади, були як невідповідності положень закону селянським очікуванням, так і загальна внутрішньо- і зовнішньополітична ситуація [18, 194]. Джерелами земельного законодавства досліджуваного періоду були Універсали, закони, постанови та інші акти, які мали загальний характер і не охоплювали всю повноту земельних відносин, у певній мірі не віддзеркалювали побажань українського народу. Весь масив нормативно-правових актів відносно земельних відносин попередньої державної влади України: Центральної Ради, Гетьманату, Директорії скасовувався наступною, що знижувало його ефективність у регулюванні земельних відносин. У зазначений період не було розроблено чіткого механізму реалізації земельного законодавства (відсутність ґрунтовної кодифікації, розробки кодексу, несвоєчасне обнародування актів та доведення їх вимог до виконавців, не були вироблені оптимальні способи впровадження приписів у реальне життя) [19, 167].

Першоджерелами виникнення українського радянського земельного законодавства були програмні документи Всеросійських з'їздів Рад, які заклали первісне спрямування не на соціалізацію, а на націоналізацію землі; значний обсяг рецепції законодавства Української Центральної Ради; скасування права приватної власності на землю та запровадження права

землекористування; надмірна узагальненість і декларативність приписів перших законодавчих актів, що викликало необхідність подальшої деталізації механізму правового регулювання земельних відносин за рахунок прийняття інших нормативно-правових актів земельного законодавства; переважання в структурі законодавства законодавчих актів унаслідок несформованості системи центральних виконавчих органів у регулюванні земельних відносин; складна ієрархія нормотворчих органів – від центральних до місцевих земельних комітетів – у розподілі землі, актам розпорядження яких, прийнятим зі згоди повітових Рад селянських депутатів, надавалася сила закону; надання земельним комітетам статусу органів державної влади, а не місцевого самоврядування; запровадження зрівняльного розподілу й закріплення землі за користувачами на основі споживчо-трудової норми для мінімального забезпечення внутрішніх потреб селянського господарства; загальне спрямування земельного законодавства в умовах політичної нестабільності влади на розвиток дрібнобуржуазного індивідуального господарства та тлі закладання підвалин подальшого одержавлення й колективізації сільського господарства; складність для сприйняття широкими масами та недостатнім рівнем поширеності серед селян, що призводило до стихійного перерозподілу земель у формі самозахоплень; несформованість системи земельного законодавства [20, 47-48].

Особливостями радянського земельного законодавства 1919-1921 рр. було розширення компетенції з'їздів Рад та КП(б)У щодо прийняття земельних нормативних приписів; спрямованість земельної політики на надання пріоритету одноосібному господарюванню, що супроводжувалося перерозподілом земель радгоспів на користь малоземельних селян, за споживчо-трудовою нормою; закріплення земельних ділянок за одноосібними господарствами з розрахунком, щоб прикінцевий соціалістичний землеустрій не вносив корінних змін меж селянського землекористування, а також надавав би можливість переходу до колективних форм землекористування; запровадження нормативних приписів щодо вилучення земель у куркулів; обмеження часу одноосібного землекористування дев'ятирічним строком та заборона землекористування селянам, які виступали проти радянської влади; подолання наслідків самозахоплень землі; заміна продрозкладки продовольчим податком; наявність у структурі земельного законодавства значного масиву актів аграрного законодавства, які містили земельні нормативні приписи або були тісно пов'язані з ефективністю землекористування; завершення етапу формування основ системи радянського земельного законодавства і перехід до нової економічної політики, що вимагала інших концептуальних підходів до створення нових нормативно-правових актів українського радянського земельного законодавства [21, 31].

Третя сесія Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету 16 жовтня 1922 року прийняла Земельний кодекс УСРР, який було затверджено в остаточній редакції Президією ВУЦВК 29 листопада 1922 р. [22]. Необхідно було оформити стислі тези оголошеного 26 жовтня 1917 року Декрету про землю [23] у форму кодифікованого законодавчого акта, заснованого на його концепції. Зміни у виробничій базі селянського господарства вимагали прийняття ряду окремих актів земельного законодавства, а згодом і загального зведеного закону – Земельного кодексу, яким оформлялись основи взаємовідносин держав із трудовими землекористувачами, забезпечувалась стабільність їх діяльності, захист прав [24, 4]. Земельний кодекс, прийнятий 25 жовтня 1922 р., містив 227 статей, які були згруповані в розділи та об'єднані в преамбулу та чотири частини: Про трудове землекористування, Про міські землі, Про державне земельне майно, Про землеустрій та переселення. Згідно зі ст.2 Земельного кодексу, всі землі в межах УСРР, в чієм віданні вони б не були, становлять власність Робітничо-Селянської Держави. Земельним кодексом надавалося право всім громадянам на одержання землі в користування безплатно, надавалося право вибору форми використання сільськогосподарських земель, але фактично забезпечувалось використання землі селянами в складі земельних громад, якими вважалися об'єднання селян у межах сільської ради, а також у складі сільськогосподарських комун та артільей [25]. Правова база, яка передувала прийняттю Земельного кодексу 1922 р., була за кількістю прийнятих актів невеликою, проте достатньою для його розроблення. 11-12 грудня 1917 р. на I Всеукраїнському з'їзді Рад Україну було оголошено Радянською республікою і на її території поширено чинність Декрету про землю. Подальше становлення земельного законодавства відбувалося вже на його засадах [26, 92]. Принципи радянського земельного законодавства, на думку В.В. Книша, з одного боку, на законодавчому рівні проголошували землю загальнонародною соціалістичною власністю, а з іншого боку, на підзаконному нормативно-правовому рівні створювали умови для тоталітарної ліквідації селянина-господаря, включаючи ганебну практику вилучення в селян виробленої

продукції [27, 143]. Як зазначає В.І. Андрейцев, земельне законодавство радянської доби ґрунтувалось виключно на приматі принципу державного, публічно-правового регулювання земельних правовідносин, виключаючи або зовсім обмежуючи до мінімуму застосування приватноправових засобів їх упорядкування [28, 36].

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що недосконалість земельного законодавства досліджуваного періоду пояснюється відсутністю стратегії державного будівництва, нерішучістю урядів, браком часу та професіоналізму законотворців, політичними та ідеологічними протиріччями, прорахунками, що негативно вплинули як на розробку ефективних земельних законопроектів, так і на їх практичну реалізацію. Вважаємо, що позитивний та негативний історичний досвід вирішення земельного питання має бути врахований у сучасних умовах формування земельного законодавства. До основних історично-правових передумов формування вітчизняного земельного законодавства можна віднести недостатню визначеність завдань земельної реформи, мінливість способів її досягнення; диспропорцію між законами і підзаконними нормативно-правовими актами; декларативність земельно-правових актів і відсутність механізмів їх реалізації. Проведений історично-правовий аналіз земельного законодавства дозволяє виділити проблеми, характерні як для досліджуваного періоду, так і для сучасності, до яких можна віднести тривалість процесу легалізації земельної власності, самовільне зайняття земельних ділянок, зростання кількості земельних спорів, потребу в створенні земельних банків і спеціальних земельних судів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Стахів М. Земельне законодавство. Енциклопедія українознавства / М. Стахів, В. Голубничий, В. Маркусь. – Львів: Молоде життя, 1993. – Т.2. – 360 с.
2. Універсали Центральної Ради. – К., 1992. – 248 с.
3. Копиленко О. Держава і право України, 1917-1920: [Навч. посібник] / О. Копиленко [голов. ред. С.В. Головка] – К.: Либідь, 1997. – 205 с.
4. Історія українського права / [за ред. О. Шевченко]. – К.: Олан, 2007. – 478 с.
5. Хрестоматія з історії держави і права України: [навч. посібник для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти: у 2 т.] / Акад. прав. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; [за ред. В.Д. Гончаренка]. – [2-е вид., перероб. і допов.]. – К.: Ін Юре, 2000– . – Т. 2. – 2000. – 726 с.
6. Бойко О. Земельні комітети. Довідник з історії України / О. Бойко. – К.: Генеза, 2001. – 251 с.
7. Волошко О.О. Особливості реалізації тимчасового земельного закону Української Центральної Ради / О.О. Волошко // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1999. – № 1. – С. 222-238.
8. Волошко О.О. Земельний закон П.М. Врангеля: проблема реалізації (травень-листопад 1920 р.) / О.О. Волошко // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – 2003. – № 3 (12). – С. 130-138.
9. Рогожин А.Й. Земельне законодавство Центральної Ради / А.Й. Рогожин, В.Д. Гончаренко // Вісник Академії правових наук України. – 1994. – № 2. – С. 52-60.
10. Грамота до всього українського народу (29 квітня 1918 р.) // Хрестоматія з історії держави і права України: [навч. посібник для студентів юрид. спец. вищ. закл. освіти: у 2 т.] / Акад. прав. наук України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; [за ред. В.Д. Гончаренка]. – [2-е вид., перероб. і допов.]. – К.: Ін Юре, 2000– . – Т. 2. – 2000. – 729 с.
11. Скоропадський П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918 / Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В.К. Липинського та ін.; [голов. ред. Я. Пеленський]. – К.: Філадельфія, 1995. – 492 с.

12. Заріцька І.М. Земельне законодавство Української держави П. Скоропадського / І.М. Заріцька // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 10. – С. 87-91.
13. Заріцька І.М. Історичний досвід розвитку земельного законодавства в Україні (1917-1921 рр.) автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / І.М. Заріцька ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2009. – 19 с.
14. Терела Г.В. Законодавче регулювання земельних відносин в Українській державі П. Скоропадського / Г.В. Терела // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – С. 257-273.
15. Заріцька І.М. Земельний закон Директорії Української Народної Республіки / І.М. Заріцька // Стан та перспективи розвитку аграрного права: Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 80-річчю з дня народження д.ю.н., проф., акад. АПрН України В.З. Янчука. – К.: Магістр ХХІ ст., 2005. – С. 150-153.
16. Захарченко П.П. Історія держави і права України: [підручник] / Петро Павлович Захарченко. – К.: Атіка, 2005. – 542 с.
17. Єфремова Н.В. Формування концепції правового регулювання земельних відносин в УНР у 1917-1918 рр. / Н.В. Єфремова // Науковий вісник Чернівецького державного університету. – 2000. – Вип. 100. Правознавство. – С. 35-36.
18. Патола Н.Б. Директорія УНР: спроба земельної реформи (1919 р.) / Н.Б. Патола // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. – Т. II. – 2003. – С. 191-197.
19. Подковенко Т.О. Земельне законодавство України в 1917-1920 рр. / Т.О. Подковенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2002. – Вип. 34 (частина II). – С. 162-167.
20. Заріцька І.М. Виникнення радянського земельного законодавства (листопад 1917 – квітень 1918 рр.) / І.М. Заріцька // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 1. – С. 43-48.
21. Заріцька І.М. Радянське земельне законодавство (грудень 1919 – березень 1921 рр.) / І.М. Заріцька // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 1. – С. 28-32.
22. ЗУ УРСР. – 1922. – № 51.
23. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1917-1918. – № 1. – Ст. 3.
24. Евтихийев И.И. Основные черты земельного законодательства (1923-1928 гг.) / И.И. Евтихийев // Вестник землеустройства и переселения. – Книга V. – М., 1928. – С. 3-11.
25. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1922. – Отдел первый. – № 51.
26. Будзилович І. Перший Земельний кодекс України та проблеми сучасного земельного законодавства (до 75-річчя прийняття Кодексу) / І. Будзилович, А. Юрченко // Право України. – 1998. – № 2. – С. 92-96.
27. Книш В.В. Відображення принципів земельного права в радянському земельному законодавстві України / В.В. Книш // Актуальні проблеми вдосконалення законодавства України. – Івано-Франківськ, 2006. – Вип. XVI. – С. 139-144.
28. Андрейцев В.І. Концептуальні засади реформування земельних правовідносин в Україні / В.І. Андрейцев // Державно-правова реформа в Україні. – К., 1997. – С. 36-40.